

19. YÜZYILDA IRAK VİLAYETLERİNDE TOPRAK DÜZENİ, TAPU VE MÜLKİYET SORUNLARI*

Sinan MARUFOĞLU**

Özet

Bu çalışmada, 19. yüzyılda Irak'ın Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde uygulanan Osmanlı toprak düzenini, bu düzenin geçirmiş olduğu değişimi, meydana gelen tapu ve mülkiyet sorunlarını, Osmanlı Devleti'nin bu sorunları çözme çabalarını ve uygulamalarını, Osmanlı arşiv kayıtları ışığında ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

19. Yüzyıl, Musul, Bağdat, Basra, Toprak Düzeni

THE LANDS SYSTEM, THE DEED AND PROPERTY PROBLEMS IN THE IRAQI PROVINCES DURING THE 19TH CENTURY

Abstract

In this paper we will try to address the Ottoman land system, reform process, the deed and property issues in the Iraqi provinces such as Mosul, Baghdad and Basra provinces and the efforts and applications of the Ottoman State to solve these problems during the 19th century in the light of the Ottoman documents.

Key Words

19th Century, Mosul, Baghdad, Basra, Land System

* Bu makale, 21-23 Kasım 2012 tarihleri arasında İstanbul'da 'Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü' başlığı altında düzenlenen uluslararası kongrede tebliğ olarak sunulmuştur.

** Doc. Dr. Katar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsani İlimler Bölümü Öğretim Üyesi, Katar. sinanmarufoglu@hotmail.com

GİRİŞ

Günümüzde Irak coğrafyasını oluşturan topraklar, 7.yüzyılın ilk yarısında ikinci Halife Ömer bin Hattab döneminde fethedildiği tarihten itibaren, İslam toprak hukuku açısından, öşri ve haracî¹ topraklar olarak iki kısma ayrılmıştır.

Basra ve güney Irak topraklarının bir kısmı İslam orduları tarafından savaşla ele geçirildiği için, savaşa katılan gazilere özel mülk olarak dağıtılmış ve öşri topraklar sayılmıştır. Bağdat ve kuzey Irak toprakları ise, barışla İslam devletine katıldığı için, gayr-i Müslim sahipleri elinde bırakılmış ve bu yüzden haracî topraklar olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı Devleti, Irak coğrafyasını oluşturan topraklara 16.yüzyılın ilk yarısında hakim olmuştur. Irak'ın kuzey kısmına, 1514 senesinde İran Safavi Devleti'ne karşı verilen Çaldıran Savaşı sonrasında, Bağdat ve Irak'ın güney kısmına ise 1534-38 yılları arasında Kanuni Sultan Süleyman'ın yine İran Safavi Devleti'ne karşı yapılan İrakeyn Seferi sonrasında hakim olunmuştur.

1514 senesinde meydana gelen Çaldıran Savaşı'ndan önce Yavuz Sultan Selim, Türkiye'nin güney doğusu ve Irak'ın kuzey bölgesinde yaşayan Türkmen ve Kürt aşiret şeyhlerine göndermiş olduğu İdris-i Bitlisi aracılığıyla, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmaları karşılığında buldukları toprakları, kendilerine Yurtluk ve Ocaklık olarak vermiştir.

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde topraklar, askeri, idari ve mali açıdan Haslı ve Salyaneli Eyaletler olmak üzere iki şekilde yönetilmekte idi. Tımar sistemi* çerçevesinde gelirleri toplanan Haslı Eyaletlerde topraklar, dirlik olarak askeri komutanlara Tımar, Zeamet ve Has adıyla tevcih edilir idi.

Salyaneli eyaletlerin gelirleri ise tımar sistemi dışında, eyalet defterdarları tarafından toplanıp, eyalet beylerbeylerinin ve devlet adına hiz-

¹ Öşri topraklar, Müslümanların özel mülkiyetlerinde olup, elde ettikleri ürünlerinin zekâtını öşür olarak 1/10 miktarında devlete ödemekle yükümlü oldukları topraklardır. Haracı topraklar ise gayri Müslimlerin elinde bulunan ve toprak üzerinden 1/10-1/50 arasında alınan vergilerini haraç olarak devlete ödemekle yükümlü oldukları topraklardır. Hişam Alvan el-Samarai, *Mülkiyetü'l-arz fil-fikr el-iktisadî ve re'yü'l-İslam fi'hâ, Nedvetü'l-İktisad el-İslamî, Mahad el-buhûs ve'l-dirâsât el-Arabiyye*, Bağdat 1983, s. 101-124.

* Osmanlı Tımar sistemi, toprak mülkiyeti ve işletilmesidir. Selçuklu İktisadî sisteminin devamı mahiyetindedir. Bu sistem çerçevesinde, Tımar denilen ve (rakabe) mülkiyeti devlete (Mîrî), (infa) mülkiyeti devletin bir memuru ve askerî konumunda olan Sipahilere verilmekte idi. Sipahiler Tımarların çiftçiler tarafından güvenli bir ortamda ve verimli bir şekilde işletilmesini, vergilerin toplanmasını sağlamak ve aynı zamanda devlete yeterli kadar Cebeli denilen donanımlı asker yetiştirmekle yükümlü idiler. Osmanlı toprak sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Ayri Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri, 1602 (1018)*, çeviren; Hadiye Tunçer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964; Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Mes'esi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, 1 baskı, İstanbul 1980; Hadiye Tunçer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Gürsoy Basımevi, Ankara, 1962; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi Dergâh Yayınları*, 2. baskı, İstanbul, 1994.

met edenlerin ulufe ve ödenekleri çıkartılıp, gereken harcamalar yapıldıktan sonra geri kalan kısmı yıllık olarak İstanbul'a veya merkezin tevcihleri doğrultusunda çevrede ihtiyacı olan eyaletlere gönderilmekte idi.

Bu bağlamda, Irak eyaletlerinden Musul ve Şehrizar Haslı, Bağdat ve Basra eyaletleri ise Salyaneli eyaletler kapsamında idiler.²

19.yüzyıla kadar bu toprakların mülkiyet yapısı korunmuş ancak sahipleri ölen ve varisleri olmayan topraklar devlet mülkiyetine, yani mîrî³ topraklar kapsamına dahil edilmiştir.

I- 19. YÜZYILDA IRAK VİLAYETLERİNDE TOPRAK DÜZENİ

Osmanlı Devleti'nin, 19.yüzyılda yaşamış olduğu büyük değişim ve dönüşüm sürecinin, tüm Osmanlı taşra vilayetlerinde olduğu gibi, Irak vilayetlerinde de önemli yansımaları olmuştur. Sultan II. Mahmut döneminde, Irak'ta Osmanlı merkezi devlet otoritesi, Bağdat Valisi Davut Paşa'nın 1831 senesinde askeri güç kullanılarak görevden alınmasından sonra yeniden tesis edilmeye başlanmıştır.⁴

Ancak Irak'ın kuzeyinde ve güneyinde oluşan Kürt ve Arap aşiret emirliklerinin kaldırılması biraz zaman almıştır. 1831 senesinin Eylül ayında Bağdat'ta Davut Paşa'yı görevden aldıktan sonra, Bağdat Valisi olan Ali Rıza Paşa, Musul'da Celili Sülalesi'nin hakimiyetine son vermiş ve bölgede oluşan Kürt emirliklerine yönelerek; 1834 senesinde Ravenüz'de Sorân emirliğini ve 1839 senesinde de İmadiye'de Behdinân emirliğini ortadan kaldırarak, bölgeyi merkezî hükümete bağlamıştır.

Ali Rıza Paşa güneyde de Basra eyaletinde özellikle Mentifik bölgesinde bazı Arap aşiretlerinin oluşturduğu yarı bağımsız yapıyı, yine bölgedeki diğer rakip Arap aşiretlerin yardım ve desteğiyle ortadan kaldırmıştır.

Ali Rıza Paşa'dan sonra Bağdat Valisi olan Mehmet Necip Paşa da Süleymaniye'de varlığını koruyan Bâbân emirliğini 1850 senesinde orta-

² Osmanlı devletinde Salyaneli eyaletler genellikle Asya ve Afrika kıtalarında bulunmaktaydı ve bunlar Bağdat ve Basra'nın yanı sıra Ahıs, Yemen, Mısır, Habeşistan, Cezayir, Tunus ve Trablusgarb olmak üzere 9 eyalet idi.

³ Mîrî topraklar, savaş yolu ile fethedilen ve mülkiyetini devletin elinde tuttuğu, ancak belli bir kira karşılığında imar etmesine kabiliyeti olan kimselere menfaat hakkı verilen topraklardır. Ahmet Tabakoğlu, *age*, s.190.

⁴ 1831 senesinde Davut Paşa'nın görevden alınmasına neden olan gelişmelerin başında; 1820 senesinden itibaren İstanbul'dan gelen uyarıları dikkate almaması, keyfi olarak Bağdat'ta para basması, devletin koyduğu gümrük tarifelerine uymaması, Rusya Savaşı sırasında kendisinden talep edilen paraları göndermemesi ve 1830 senesinde de, para tahsil için kendisine gönderilen Padşah elçisi Sadık Efendi'yi katletmiş olması idi.

dan kaldırmıştır. Böylece bu dönemle birlikte başta Bağdat olmak üzere tüm Irak vilayetlerinde yeniden Osmanlı merkezi idaresi sağlanmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat fermanı 1839 senesinde ilan edilmiş olmasına rağmen Irak vilayetlerinde, yaşanan bu gelişmeler nedeniyle Tanzimat uygulamaları daha geç hayata geçirilebilmiştir. Bu bağlamda Tanzimat süreci resmi olarak Bağdat, Basra ve Şehrizor vilayetlerinde 1843, Musul'da ise 1847 senesinde ilan edilmiştir. Tanzimat dönemi ile beraber Tımar sistemi kaldırılmış ve devlete ait topraklar mukataalar halinde İltizam ve Emanet sistemi ile işletilmeye başlanmıştır.

1850 senesine kadar Irak vilayetlerinde sürdürülen askeri hareket ve yeniden yapılarma çalışmaları, toprak düzeninde 19.yüzyılın sonlarına kadar devam edecek olan bir takım tapu ve mülkiyet sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Aşağıda ele alacağımız bu sorunların başında da, terk edilmiş topraklar, sahte hüccet ve senetler ile mülkiyet, tapuların dağıtılması ve yabancıların mülk edinme sorunları gelmekte idi.

II-TERK EDİLMİŞ TOPRAKLAR SORUNU

Osmanlı dönemi boyunca Irak vilayetlerinde nüfusun yaklaşık %80-90'ı kırsal kesimde yaşamakta idi. Bu nüfusun sosyal yapısı büyük ölçüde aşiret yapısına dayalı ve bu aşiretlerin büyük bir kısmı da yerleşik, yarı yerleşik ve göçebe Kürt ve Arap aşiretlerden oluşmakta idi.

Göçebe aşiretlerin yerleşik köy ve mezralara saldırıları, Tanzimat sonrasında Irak vilayetlerinde Osmanlı valilerininin yüzleştiği en önemli sorunlardan birisini teşkil etmekte idi. Zira bu saldırılar bir taraftan kırsal kesimde istikrarsızlığa yol açarken diğer taraftan da zaman içinde köylüleri, köylerini ve topraklarını terk etmeye ve başka yerlere göç etmeye sevk etmekte idi.

1859 senesinde Musul Eyaletine bağlı sadece Süleymaniye Sancığı dahilinde boşalan köyler hakkında yapılan bir sayıma göre, Hemavend Aşireti'nin saldırılarından ve Caf Aşireti'nin göçebelik yaşantıları yüzünden çoğu mîrî'ye ait olmak üzere 340 köy ve 29 mezraanın, halkları tarafından terk edilerek çöl ve harab bir hale geldiği tespit edilmiştir. Boşalan bu toprakların listesi aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.

⁵ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayınevi, İstanbul, 1998, s.70.

Tablo-1-
1859 senesinde, Süleymaniye Sancağı'nda Aşiret saldırıları yüzünden boşalan Köyler ve Mezraalar

İdari Birim		Toprak Türü			
Kaza	Nahiye	Devlet'e ait (Mîrî)		Halk'a ait	
		Köy	Mezraa	Köy	Mezraa
Merkez	Serçınar	9	-	1	-
Karadağ	Merkez	26	1	10	-
	Zengene	16	-	-	-
	Delu	5	-	-	-
	Zalvav	1	-	-	-
Bazıyan	Salbartu	1	-	-	-
	Merkez	27	-	9	-
	Kasrok	2	-	-	-
	Gundağac	3	-	-	-
Surtaş	Çiyasavz	1	-	-	-
	Merkez	16	-	2	1
	Asker	3	-	25	-
	Pişter	20	-	20	3
Şehr-iPazar	Merkez	6	-	4	-
	Siyol	2	1	3	-
	Alana	1	-	-	-
	Birgiyo	5	-	4	-
	Mavet	2	2	-	-
	Şinik	1	-	1	-
Serucek	Merkez	18	-	5	2
	Çiftane	4	-	5	-
Gülenber	Merkez	23	1	3	2
	Alica	-	-	1	-
Kızılca	Merkez	8	8	12	8
	Taratol	6	-	7	-
Toplam		228	13	112	16

Kaynak: BOA,İ.M.V al, 663, 3 Safer1276 (1859).

Bu durum, Irak vilayetlerinde devletin vergi gelirlerinde büyük kayıplara neden olmakla birlikte, zamanla bu toprakların sahipsiz kalmasına veya başka aşiretler tarafından ele geçirilmesine yol açmakta beraberinde de tapu ve mülkiyet sorunlarını getirmekte idi.

Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrasında, kırsal kesimde istikrarı sağlamak ve boşalan bu toprakları yeniden iktisadi hayata kazandırmak amacıyla, göçebe aşiretleri bu topraklarda iskan ettirmeye çalışmış ve bu toprakları onlara tapu ile dağıtmaya başlamıştır.

Bu bağlamda, 1857 senesinde İstanbul'dan Şehrizar valisine gönderilen bir yazıda, içinde bulunan Erbil, Altın Köprü ve Kifri kazaları ile diğer nahiyeler " muzâfâtından çöl tarafında olup, hâli ve harab olan kura arâzisi sene be sene aşâr-ı şer'iyyesi cânib-i Mîrîye edâ ve teslim olunmak ve iskân olunacak ahâli, sâir ehâl-i meskûne den olmayarak

aşâir-u kabâil takımından celb-ü iskân edilmek ve bunlar için 5 sene müdde tahsis ile o müddette vergi alınmamak üzere bedalâtı münâsibe ile bâ tapu taliplerine ihâle" edilmesi talep edilmiştir.⁶

1870 senesinde de Mithat Paşa, göçebe Şammar Al-Cerba Aşireti Şeyhi, Şeyh Ferhan'a göndermiş olduğu Araçça bir yazısında, kendilerini göçebelik hayatından vazgeçip yerleşik hayata davet etmiştir. Mithat Paşa söz konusu yazısında, Dicle Nehri boyunca Tikrit'ten Musul sınırına kadar uzanan bölgenin Al-Şammar Aşiretine tahsis etmeyi, Mentifik Aşireti örneğinde (Basra-Bağdat arasında) olduğu gibi burada da Al-Şammar Sancağı'nın kurulmasını ve mutasarrıflığını da kendisine vermeyi düşündüklerini bildirerek, yerleşik hayata geçmeleri için davette bulunmuştur.⁷

Osmanlı Devleti, bu uygulamaları ile boşalmış ve harab olarak terk edilmiş köyleri, tarım ile iştilgal edebilecek ve yerleşim bölgelerine gelebilecek saldırılara karşı koyabilecek aşiretleri buralara yerleştirerek, hem göçebe halinde bulunan bu aşiretleri yerleşik hayata geçirmiş hem de yerleşik hayata geçmeyi kabul etmeyen aşiretlerin saldırılarını önlemeye başlamıştır.

III- SAHTE HÜCCET VE SENETLER İLE MÜLKİYET SORUNU

Tanzimat sonrasında, Osmanlı Devleti'nin Irak vilayetlerinde tapu ve mülkiyet hususunda yüzleştiği bir diğer sorun, uzun zamandan beri sahipleri ölmüş ve soyları kalmamış veya terk edilmiş olan bir kısım toprakların, bazı şahıslar tarafından sahte hüccet ve senetler ile sahiplenilmiş olması idi.

Özellikle haracî, oşrî ve vakıf topraklarda meydana gelen bu tür sahte mülkiyet iddiaları hakkında, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından 1865 senesinde Irak toprakları ile ilgili çıkartılan kapsamlı Layiha'nın 1. bendinde;⁸

'Bağdat ve Şehrizor toprakları, eskiden haracî topraklar idi, sahipleri elinde mülkiyet üzere bulunmakta olmasına rağmen, zaman geçmesiyle toprak sahiplerinin çoğunun ölmesiyle ve soylarının kalmamasıyla, bu topraklar Mîrî topraklar haline' dönüşmüş olduğu tespiti yapıldıktan sonra, Layihanın 11. bendinde, sahte hüccet ve senetler ile bu topraklarda meydana gelen mülkiyet iddiaları ise şöyle tespit edilmiştir;

'Aslında bu toprakların haracî ve oşrî olmaları, yerlerine halktan birçok kişi el koyarak mülk edindikleri, çoğunun tasarruf hakkı ise "hükü-

⁶ BOA, İ.M.Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

⁷ Sinan Marufoğlu, *Al-Irak fi al-Vesâik al-Osmaniyye*, Dar Al-Shorok, Amman, 2006, ss.56-59.

⁸ 18 bendten oluşan bu layihann tamamı için bakınız; BOA, İ.M.Val, 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

met-i seniyyenin" mültezim ve çiftçilerin yetiştirdikleri hasıllattan ve halkın ektiği ağaçların mahsulünden 5, 8, 10, 20, 30 veya 40' ta bir "akr" adında yer kirası ve yolluk payı alınmasından veya başkalarından satın aldıklarını gösteren belgelerden ibaret olduğunu, ancak bu senetlerin çoğu da sahte ve düzmece olduğu ve asıl sahiplerinin soylarının kalmamasıyla rekabesi "Beytü'l-mâl'e" ait olan yerleri ele geçirmek için, haksız ve asılsız işler yaptıkları açık' olduğu vurgulanmıştır.

Ayrıca bu toprakların 'bazılarının da zamanında vakıf olarak kayıtlı edildiği' bu tür mülkiyet iddialarının incelenmesi istenmiştir.

Aynı Layihanın 12. bendinde söz konusu topraklarda mülkiyet iddia edenler için; 'bir özel komisyon oluşturulması talep edilmiştir. Komisyondan 'ellerinde bulunan hüccet ve senetler incelenip tetkik ve tasarruf süreleri araştırılıp tahkik edilerek, bunlardan gerek silsile ve soylarını takip ederek kendilerine veraset yolu ile intikal ve gereksu suretle gerçek eski sahiplerinden satın alma yolu ile 100-150 senelik meşru hüccet ve senetleri gösterip veya bu şekilde eski tasarruf haklarını ispat' edenler için; 'şimdiye kadar taraflarında akr' alınan yerlerin, müstakil bir deftere kayıtlı edilerek, kendileri tarafından bizzat veya çiftçi getirilerek onları çalıştırarak imar ve ihya edeceklerine dair taahhüt vererek, gerek kendileri, gerek mülkiyetleri geçecek soylarından olan evlat ve vereselerinin atıl bırakmadan imar edecekleri müddetçe bir defaya mahsus ruhsat verilmesi, terk ve atıl bırakıldığı takdirde 13'üncü bent hükmünce yalnız akr' ını almak üzere, ellerinden alınması ve diğer talimlere tevîz ve ihale olunması' talep edilmiştir.

Ancak bu bent hakkında yapılan düzeltme de; 'gereken tetkiklerin ve incelemelerin yapılmasıyla, zikredilen sahte, asılsız hüccet ve senetler ile tasarrufları altına aldıkları toprakların hazineye alınması doğru bir karar olduğu ancak bu topraklar hakkında ibraz edilecek hüccet ve senetlerin tahkik ve tetkik kapsamında 100-150 senelik olmasının şart kılınması, esas maslahatı sorunlara sokacağı zikredilmiştir. Ayrıca 'toprak sahipleri tarafından hüccet olarak en fazla 40-50 senelik hüccet ve senet göstermeleri, onları haklı çıkaracağına rağmen geçerli kabul edilmemesi, ayrıca gerek bu bentte gerek 13, 14 ve 15. bentlerde gösterildiği şekilde, sahiplerinin kabiliyetsizlikleri nedeniyle bizzat veya başkaları aracılığıyla çalıştıramadıkları toprakların akr' ını almak üzere, sahipleri elinden alınarak başkalarına ihale edilmesi, ileride sorunlar çıkaracağı, ayrıca bu uygulamanın Mîrî hükmüne geçmeyen yerler üzerinde gerçekleştirilmesi caiz olamayacağına göre, bu tür toprakların sahiplerinin topraklarını işletmeye kudret ve kabiliyetleri oluncaya kadar terk ve atıl bırakıldığı sürece yalnız akr' ları verilerek, hükümet tarafından bu toprakları işlete-

bilecek kimselere geçici olarak verilmesi adalet ve hakkaniyete daha muvafık olacaktır.

Layihâ'nın 13. bendinde ise; 'bu hakları sabit olacak toprak sahiplerinden ne bizzat ne de başkaları aracılığıyla ziraat ve işletmeye kudret ve müteahhit olamayanlar için soy ve nesepi devam ettiği sürece, meşru hakları karşılığında gerek tarla, bağ ve bahçeler hasılatından en fazla 20' de bir olmak ve eskilerinde bu miktardan eksik yani 25, 30 ve 40'ta bir alınmakta ise, artırılmaması ve aynı oranda kalmak üzere bir akrayı verilmesi kararlaştırılmıştır. Alınacak olan 'tapu resmi, bırakma ve el değiştirme konuları, tapu kanununun hükümlerine uygun olarak aynen uygulanması ve Mîrî hükmüne geçen toprakların tapu ile Mîrî tarafından taliplerine tefvîz olunması ancak verilecek *akr* maddesinin tapu senedinin altında açıklanması ve kayıt edilerek yazılması' istenmiştir.

Bununla birlikte, söz konusu Layihâ'nın 15. bendinde, bu tür hak iddiasında bulunanlar hakkında, 13'ncü bendin hükümlerine göre; 'iddialarını ispat edemeyen, yalnız bir müddetten beri *akr* aldıkları gerekçeyle veya bir takım mahkemelerden ve yabancıardan aldıkları zayıf ve geçersiz senetler göstererek iddiaya kalkışanlara ve uzun zamandan beri atıl ve boş bırakılıp yeniden mâl edilecek yerler için kayda değer senetler gösterilir ise de, uzun zamanın geçmesi ve haklarının kaybedilmesi nedeniyle, bu tür kimselere kesin bir cevap verilerek diğer Mîrî topraklar hükmüne dahil edilip, onlara ve diğer talipleri ile birlikte imar ve ihyasına taahhüt verildiği takdirde kendilerine tefvîz edilmesi' istenmiştir.

Layihâ'nın 16. bendinde ise vakıf toprakları ile ilgili olarak; 'bir kısım vakıf toprakların vakfiyesi de yine zikredilen komisyon tarafından incelendikten sonra, bir müstakil deftere kaydedilmesi, "a'izze-i kirâm" vakıfları istisna olmak üzere uzun zamandan beri vakıfları tarafından ziraat ve tasarruf olunanlarının Mîrî payları alınarak yine eskisi gibi vakıfları tarafından tasarruf edilmesi, ancak uzun zamandan beri yalnız *akr* alınmasıyla ziraat edilmeyen, işletilmeyen, ekin ve binası olmayan vakıflar hakkında ise, 13, 14 ve 15'nci bent hükümlerince diğer *akr* sahipleri hakkında uygulanacak muamelelerin aynen uygulanması' talep edilmiştir.

IV-TAPULARIN DAĞITILMASI SORUNU

Musul valisi Vecihi Paşa döneminde Musul eyaletinde ilan edilen Tanzimat dönemi ile beraber tumar sistemi kaldırılmış ve bölge toprakları sahiplerinin ellerinde bulunan buyurlara dayanarak, devletin tayin

ettiği memurlar vasıtası ile tapulaştırılması kararı alınmıştır. Ancak Musul Valisi'nin ifadesiyle;⁹

'Musul ve hâvi olduğu kazalarda kâin arâzi-i mîrîye' den bazılarına şimdye kadar ahâli bilâ tapu mutasarrıf olmakta ve birazı dahi kimesnenin uhdesinde olmayub, herkes dilediği mahalle ziraat ve hirâset eylemekte' olduklarını, dolayısıyla bu düzensizliğe son vermek için, bu konumda olan halkın elinde bulunan veya boş olan yerleri onlara tapu vererek dağıtılması hakkında karar alındığını ancak yine Musul valisine göre;

'Tapu nizamı icabınca bunlara verilecek tapu senetlerinin İstanbul'dan getirilmesi hem zaman alacak hem de bölge ahalisinin mizaçlarına ve şimdye kadar senet almayışmadıklarından bu senetleri almayışa rağbet etmeyeceklerine göre, tapu düzeninin kendileri için sağlayacağı yararları idrak edinceye kadar geçici olarak ellerinde bulunan topraklar için;

'Vali ve Meclis marifetiyle gerekli incelemeler yapıldıktan sonra, söz konusu senetlerin bu tarafta düzenlenip verilmesi ve daha sonra ortaya çıkacak olan durumlara göre İstanbul'dan gelecek olan matbu' ve doğru senetler ile değiştirilmesini' talep etmiştir. Ancak Musul Valisi ve Musul Defterdarı tarafından gelen bu talep, Meclis Ahkâm-ı Adliye tarafından kabul edilmeyerek şöyle denilmiştir;

'Tapu hakkında verilen nizamda, bazı bölgelerin istisna tutulmasına dair bir açıklık olmadığına göre, söz konusu toprakların tapusuz olarak tasarruf olunması nizamının hilafı olacağı' gibi, valiler tarafından tapu senetlerinin verilmesi de nizam'a olamayacağı' bildirilmiştir. Yazıda ayrıca 'orada bulunan bütün topraklar için bu taraftan usulü üzere senet gönderilmesi ve toprak dağıtılması da, imkansız gibi görüneceğine göre, o tür toprak sahiplerine tapu senetlerinin peyderpey dağıtılması daha uygun olacağı zikre edilmiştir.

Yazının sonunda ise, bu tür durumda olan toprakların sınır ve miktarını bildiren mazbata defterlerinin defterhane-i âmire'ye kaydedilmesi ancak bundan sonra kaydı bulunmayan toprak sahiplerinin veya kaydına uygun olmayan senet gösterenlerin senetlerine ve iddialarına itibar edilmemesi talep edilmiştir.¹⁰

Irak'ta başlatılan tapulaştırma süreci, Mithat Paşa (1869-1872) döneminde hız kazanmıştır. Bu bağlamda, bölgenin uzaklığı nedeniyle ve birer nüshasının defterhaneye gönderilmesi şartı ile İstanbul'dan veril-

⁹ BOA, İ.M.Val, 3069, 24Cemaziye'l-ahir1264(1848).

¹⁰ BOA, İ.M.Val, 3069, 24Cemaziye'l-ahir1264(1848).

mesi kararlaştırılan tapu senetlerinin, 1870 senesinin Şubat ayından itibaren Bağdat valiliği tarafından verilmesi kabul edilmiştir.¹¹

Ancak Kerkük Sancağı üzerinde, eskiden beri Musul ile Bağdat valileri arasında zaman zaman yaşanan nüfuz mücadelesi ve kendi vilayetleri sınırlarına dahil etme arzusu, tapulaştırma sürecinde de kendini göstermiştir.

Bağdat Valiliği'nin uygulamış olduğu tapulaştırma kurallarını Kerkük topraklarında da aynen uygulama isteğine karşı, Musul Valiliği itiraz ederek, Kerkük topraklarının çoğu şimdiki sahiplerine veraset yolu ile intikal ettiğini, topraklarının bir kısmının yağış, diğer bir kısmının ise özel çaba ve külfetler sarf edilerek su kanalları ile sulanmakta olduğunu belirterek, yağış ile sulanan (matarî) topraklardan öşr (10' da 1), su kanalı ile sulanan (sayfi) topraklardan hums (5'te 1) alındığını bildirmiş ve bu konuda itirazlarına gerekçe olarak, Musul Vilayeti İdare Meclisi'nin, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında;

'...ya sayfleri öşr'e tahvili veya hums alınmak üzere mîrîye aid arâzinin taliplerine tafvîzi mahallinden iş'ar kılınmış'.... 'hukuk-u Hazine'nin vîkâyesiyle beraber ahâlinin dahi kanunen sâbit ve mütehakkık olan hukukunun muhafazası lâzime den olduğuna binaen, maslahatın her ciheti anlaşarak' sağlıklı bir karar vermek üzere, bu iş için teşkil eden komisyon defalarca daireye davet edilerek açıklama istendiğinde; 'nefs-i Kerkük arâzisi, arâzi-i harâciyyeden olduğu ve bunlardan şimdiye kadar yerin kuvve-i inbâtiyyesine göre' nüs-f-u rub' ve sülüs alına geldiği cihetle, arâzi kanununun o ralarca her nev' arâzi hakkında tamamı kabili icra olamayacağından, komisyon kararının ittihâz ve icrâsı hazine ce ve ahâlîce mûcibi menfeat olacağı' ifade edilmiştir.

Bu durumu inceleyen Şurây-i Devlet, bu konuyu şöyle bir karara bağlamıştır:

'Dairece müdâvele-i efkâr olundukta, işbu iki kısım arâziden ahâlinin tasarrufunda bulunanların mahallince yoklaması, icrâ ve ber mucîbi mazbata sene dâtının i'tası ve ma' adasının yere ve zarureti olanlara usul ve kaide-i mer'iyyesine ve kanununa tevfikeyle, bedel-i takdiriyle tafvîzi münâsib olub, ancak Sayfi denilen arâziden, ahâlinin taht-ı tasarrufunda zuhur edecek mahaller için iki kat bedel ahzı gösteriliyor ise de, arâzi-i Sayfiyye'nin Mîrî'ye ait olduğu beyân olunmasıyla bunda kaide-i ahâlinin tasarrufunda bir şey olmamak lazım gelerek bulunduğu surette dahi o arâzi vaktiyle bir akçe mükabilinde edinilmiş olduğu ve komisyonun mutalaası ve cihle iki kat bedel ahzı mükerrer demek olacağı cihetle su-

¹¹ BOA, Bağdat Ayn.Def, 851, s.137, 4Cemaziye'l-ahir1288(1871).

da' ve şikâyatı mûcib olacağından, tedkikâtı muktazaya icrâsı ile ahâli uhdesinde bulunan arâzi-i Sayfîye'e'ye dahi arâzi-i Matariyye misillü muamele olunarak yani münâsib bir bedel takdir edilerek senetlerinin öşürlü arâzi senedâtına tebdîli icâb-ı mevki' ve maslahata muvâfık görünmüş' olduğunu beyan ederek, bu tür arâzi sahiplerinin ihtiyâç duydukları yerleri ellerinde bırakılması, ihtiyaçlarından fazla kalan toprakları da müzâyede yolu ile taliplerine ihale edilmesi yolunda Musul ve Bağdat valiliklerine tebligat yapılmıştır.¹²

Irak Vilayetlerinde, 1865 senesinde çıkarılan toprak Layihası hükümleri üzerine yapılan tapulaştırma, toprakların iltizam ve emanet suretiyle ihaleye verilip işletilmesi daha sonraki dönemlerde de temel alınarak uygulanmaya konulmuştur.

Bu tarihten sonra, toprak ihalelerinde ortaya çıkan sıkıntılar ve mîrî topraklar üzerinde hak iddia etme davaları da zaman zaman devam etmiştir. Ancak 1892 senesinde Bağdat valiliğine gönderilen bir yazı ile mîrî topraklar ile ilgili hak iddia etme davalarının artık kabul edilmemesi talep edilmiştir.¹³

V-YABANCILARIN MÜLK EDİNME SORUNU

Kırsal kesimde yukarıdaki sorunlar yaşanırken, Irak vilayetlerinin şehirleri ve ticaret merkezlerinde de farklı bir mülkiyet sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır. O da yabancı tebaasına geçmiş olan Osmanlı gayr-i Müslim tüccarların mülk edinme sorunu idi.

Bilindiği gibi, 19.yüzyılda Irak vilayetleri üzerinden Doğu-Batı ticareti büyük bir ivme kazanmıştır. Yabancı tüccarlara sağlanan imtiyazlardan yararlanmak ve aynı zamanda cizye vergisinden kurtulmak isteyen Osmanlı tebaası gayr-i Müslim tüccarlar, Osmanlı Devleti'nin her yerinde olduğu gibi, Irak vilayetlerinde de giderek nüfuzları artan İngiltere ve Fransa gibi devletlerin tabiyetine geçmeye başlamışlardır.

Bu durumdan rahatsız olan Bağdat valiliği, 1840 senesinde, Bağdat'ta bulunan İngiltere ve Fransa konsoloslarından, himayelerinde bulunan Osmanlı tebaası gayr-i Müslim tüccarların isimlerini talep etmiştir. Bunun üzerine İngiltere Konsolosu, himayelerinde bulunan tüccar, sarraf, simsar, mahzenci, kapıcı ve kâtip gibi mesleklerle mensup 15 Yahudi, 14 Hıristiyan ve 2 Ermeni'nin yanı sıra hamalbaş, vekil ve özel

¹² BOA, Şur.Dev, 3149, 24Ağustos1297 (1878).

¹³ Bu konu ile alakalı 1892 senesinde Şurayı Devlet tarafından Medisi Vükela'ya gönderilen bir yazıda; 'hatta-i Irakıyyede cânib-i Mirî'den mazbut olarak her sene icâr-u müzâraâ suretiyle tâliple ziraat ettirilmekte bulunan arâzi hakkında vuku bulacak hak arama davasına bakılmaması' talep edilmiştir. BOA, Şur.Dev, 5645, 16 Zi'l-hicce 1309(1892).

hizmetçi olarak konsoloslukta istihdam edilen 4 Müslüman ile birlikte toplam 35 kişinin isimlerini, Fransız konsolosluğu ise aynı konu ile ilgili yazmış olduğu raporda, 2'si Ermeni, 3'ü Katolik Ermeni, 5'i Keldani, 3'ü Süryani ve 4'ü de Yahudi taifelerinden olmak üzere toplam 17 sarraf ve tüccarın ismini bildirmiştir.¹⁴

Bu bilgiler üzerine, 1840 senesinde Bağdat valiliği, İstanbul'a göndermiş olduğu bir yazıda; 'bunlar Bağdat'ın muteber tüccâr-ü sarraf'ları oldukları ve bunların 'merâmları ve himaye edenin dahi' maksadının belli olduğunu dile getirmiş ancak bunların bu halde bırakılmaları kabul edilemez ise de burada bunların Osmanlı tabiiyetine geri alınmaları da mümkün olmayacağından, bu hususta ne tür tedbir alacakları konusunda acilen kendilerine gereken talimatın verilmesi talebinde bulunmuştur.¹⁵

Irak Yahudileri arasında, İran'dan göç edenler de bulunmaktaydı. Zira bunların bir kısmı Osmanlı tebaası Yahudiler ile evlenip Osmanlı tabiiyetine 20-30 seneden beri geçmiş olmalarına rağmen Bağdat'ta bulunan İran Maslahatgüzarına sığınıp, kendilerinin İran tebaası oldukları halde, Osmanlı Devleti'nin kendilerinden cizye talep etmesini kabul etmeyerek, İran devletinden haklarının korunması talebinde bulunmuşlardır.¹⁶

Osmanlı Devleti, 1847 senesinde bu konu ile ilgili Bağdat valiliğine göndermiş olduğu bir yazıda, bunların Osmanlı tebaası ile evlenerek Osmanlı topraklarında yabancılar yasak olan emlak ve mülk edindiklerini, dolayısıyla ya Osmanlı tabiiyetini kabul edip mükellef oldukları cizye vergilerini ödemeleri veya yabancı tabiiyetine geçip, edindikleri emlak ve mülkü değeri üzerinden Osmanlı tabalarına devretmeleri gerektiğini İran maslahatgüzarına bildirmek zorunda kalmış ve bu konuda Irak'ta bulunan Yahudi ve Hıristiyanların, haham ve başpiskoposlarına kendi topraklarına bu yasal zorunlulukların bildirilmesini ve aydınlatılmalarını talep etmiştir.

Osmanlı tebaası gayr-i Müslimlerin bir taraftan yabancı devletlerin himayesine girip, yabancı tüccarlara tanınan imtiyazlardan yararlanarak Osmanlı topraklarında ticaret yapmaları, cizye vergisinden muaf tutulmaları ve aynı zamanda Osmanlı tebaası olarak, yabancılar yasak olan gayri menkul satın almaları Bağdat vilayetinde Müslüman tüccarların tepkisine yol açmıştır.

¹⁴ BOA, İ.Mes.Müh, 1840, 28 Ramazan 1257(1840).

¹⁵ Aynı belge.

¹⁶ BOA, İ.Hrc, 2205, 4 Şaban 1264 (1847).

Gelen şikayetler üzerine bu konumda olan Osmanlı tebaası gayr-i Müslimlerin, yani yabancı devletlerin himayesine girmiş olan gayr-i Müslimlerin, Osmanlı tebaalığından çıkmış sayılacakları kararı alınmış, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi, Irak vilayetlerinde de bunların yabancı hükmünde oldukları sayılmış ve gayr-i menkul satın almalarına yasak getirilmiştir.¹⁷

SONUÇ

Bu çalışmanın sonunda görülmektedir ki, Irak vilayetleri 19.yüzyılda özellikle Tanzimat süreci öncesinde ve sonrasında toprak düzeninde, tapu ve mülkiyet konularında önemli değişimler ve sorunlar yaşamıştır. Tımar sistemin kaldırılması ile birlikte, göçebe Kürt ve Arap aşiretlerinin yol açtığı terk edilmiş topraklar olgusu ve bu topraklar üzerinde zamanla sahte hüccet ve senetler ile ortaya çıkan hak iddia etme ve mülkiyet meselesi, önemli bir sorun teşkil etmiştir. Ayrıca 19.yüzyılda, Irak vilayetlerinde topraklara tapuların dağıtılması ve yabancıların mülk edinmesi meselesi de başlıca sorunlar arasında yer almışlardır. Osmanlı Devleti, bu sorunları çözmek için, 1865 senesinde Irak toprakları ile ilgili ayrıntılı bir Layiha çıkarmış ve hak sahiplerinin mağdur edilmemesi ve yabancıların mülk edinmeleri hususunda da Irak valilerine gerekleri uyarılarda bulunmuş, talimatları bildirmiş ve yasaları hatırlatmıştır.

¹⁷ 1847 senesinde Bağdat valisine gönderilen bir yazıda 'Bağdat ve havâlisinde bulunan tebaa-yı ecnebiyye' elinde olan emlak-ü arâzinin yine tebaa-yı Saltanat Seniyye'ye devredilmesi ve bundan sonra ecnebi tebaasına bir güne emlak satılmaması talep edilmiştir. BOA, İ.Mes.Müh.965, 17 Ramazan 1264(1847).

KAYNAKÇA

I-Başbakanlı Osmanlı Arşiv (BOA) Belgeleri:

Ayniyat Defteri (Ayn.Def.)

-Bağdat Ayn.Def, 851, s.137, 4 Cemaziye'l-ahir 1288(1871).

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ.M.Val)

İ.M.Val, 3069, 24 Cemaziye'l-ahir 1264 (1848).

-İ.M.Val, 663, 3 Safer 1276 (1859).

-İ.M.Val, 16890, 17 Safer 1274 (1857).

İ.M.Val, 24610, 23 Şaban 1282 (1865).

İrade-i Mesail-i Mühimme (İ.Mes.Müh.)

İ.Mes.Müh, 1840, 28 Ramazan 1257(1840).

-İ.Mes.Müh.965, 17 Ramazan 1264 (1847).

İrade-i Hâriciyye (İ.Hrc.)

-İ.Hrc, 2205, 4 Şaban 1264 (1847).

Şuray-ı Devlet (Şur.Dev.)

-Şur.Dev, 3149, 24 Ağustus 1297 (1878).

-Şur.Dev, 5645, 16 Zi'l-hicce 1309 (1892).

II-Kitaplar:

-Ayni Ali EFENDİ; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet Taksimati, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri, 1602 (1018)*, çeviren; Hadiye Tunçer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964.

-BARKAN, Ömer Lütfi; *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, birinci baskı, İstanbul 1980.

-EL-SAMARAI, Hişam Alvan; *Mülkiyetü'l-arz fi'l-fikr el-iktisadî ve re'yü'l-İslam fihâ, Nedvetü'l-iktisad el-İslamî, Ma'had el-buhûs ve'l-dirâsât el-Arabiyye*, Bağdat 1983.

-MARUFOĞLU, Sinar; *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayınevi, İstanbul 1998. ; *Al-Irak fi al-Vesâik al-Osmaniyye*, Dar Al-Shorok, Amman 2006.

-TABAKOĞLU, Ahmet; *Türk İktisat Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1994.

-TUNÇER, Hadiye; *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Amzi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Gürsoy Basımevi, Ankara 1962.